

KRZYSZTOF KAROLCZAK

Terroryzm XXI wieku – wybrane aspekty

Abstrakt

W artykule została zarysowana problematyka wybranych aspektów terroryzmu w XXI w. Uwzględniając perspektywę historyczną, opisano modus operandi stosowany przez sprawców zamachów (zamachowiec samobójca, samotny wilk) wraz z przykładami najbardziej spektakularnych zamachów: dekapitacja, zastosowanie broni chemicznej, zamachy przy użyciu pojazdów. Do tekstu zostały dołączone dwa wykresy: „Liczba zamachów terrorystycznych na świecie (lata 2006–2019)” i „Najbardziej aktywne grupy przeprowadzające zamachy na świecie w 2019 r. według liczby zamachów”.

Słowa kluczowe:

terroryzm,
zamach
terrorystyczny,
zamachowiec
samobójca,
dekapitacja,
samotny wilk,
broń chemiczna,
zamachy przy
wykorzystaniu
pojazdów

W nowe tysiąclecie świat wchodził triumfalnie i z nadzieją. Wizja Francis Fukuyamy „końca historii”¹, zwycięstwa liberalnej demokracji, miała oznaczać zakończenie zimnej wojny i podziału świata na dwa zwalczające się polityczno-militarne bloki. Objęcie w tym nowym porządku świata przywództwa, które nie mogłoby być przez nikogo zakwestionowane, przez jedno mocarstwo – Stany Zjednoczone Ameryki gwarantować miało już tylko szczęśliwą przyszłość.

¹ F. Fukuyama, *Koniec historii*, tłum. T. Bieroń, M. Wichrowski, Poznań 1996.

Rok 2001, początek nie tylko nowego wieku, ale i tysiąclecia, stał się przełomowy w historii światowego terroryzmu. O ile do tamtej pory był on zjawiskiem co najwyżej międzynarodowym (w myśl maksymy: z terroryzmem międzynarodowym mamy do czynienia wówczas, kiedy terroryści z jednego kraju dokonują zamachu na terytorium drugiego w interesie trzeciego), o tyle po 11 września 2001 r. stał się ze względu na swój charakter i zasięg zjawiskiem globalnym. Oczywiście przyczynił się do tego w dużej mierze fakt, że tego dnia Stany Zjednoczone, będące mocarstwem o zasięgu globalnym, zostały zaatakowane na swoim terytorium po raz pierwszy od II wojny światowej. Ponadto o przeprowadzenie zamachów na World Trade Center i Pentagon oskarżona została organizacja Al-Kaida, która chociaż już wcześniej dokonywała zamachów w różnych rejonach świata², to do tamtej pory była klasyczną w swej strukturze organizacją hierarchiczną. Szybko jednak przerodziła się w organizację sieciową ogarniającą swoim zasięgiem całą kulę ziemską.

Terroryzm XXI wieku

Przez dwa tysiące lat udokumentowanej historii metody działań terrorystów ulegały zmianom wraz z postępem technologicznym, ale było to raczej dodawanie kolejnych nowych narzędzi do tych już istniejących, sprawdzonych. Zakładając prawdziwość tezy, że pierwszymi terrorystami byli działający w I w. naszej ery w Palestynie sykariusze³ dokonujący

² M.in. 7 VIII 1998 r. w dwu stolicach państw Afryki Wschodniej, Nairobi (Kenia) i Dar es-Salaam (Tanzania), prawie jednocześnie (w odstępnie kilkuminutowym) wysadzone zostały w powietrze budynki ambasad Stanów Zjednoczonych – pod gruzami pierwszej śmierć poniosło 12 Amerykanów, 32 obywateli innych państw i 247 Kenijczyków, a rannych zostało 6 Amerykanów, 13 obywateli innych państw oraz ponad 5 tys. Kenijczyków; w drugim zamachu śmierć poniosło 10 osób, rannych zostało 77. Notabene to przy okazji tych zamachów światowa opinia publiczna dowiedziała się o działalności Osamy bin Ladena i Al-Kaidy. Wiek XX zakończył się również zamachem na amerykańskich żołnierzy, do którego przyznała się Al-Kaida: 12 X 2000 r. w adeńskim (Jemen) porcie w cumujący niszczyciel USS Cole uderzyła wyładowana po brzegi materiałem wybuchowym motorówka, powodując powstanie wielkiej wyrwy w burcie okrętu i śmierć 17 marynarzy (39 zostało rannych).

³ Sykariusze – najbardziej skrajny odłam żydowskich zelotów walczących z rzymskimi okupantami; por. W. Laqueur, *Terrorism*, London 1980, s. 18–19.

zamachów (zabójstw) przy użyciu krótkiego miecza, sztyletu, *sica*⁴, można by powiedzieć, że po dwóch tysiącach lat historia zatoczyła koło, jako że dzisiejsi zamachowcy również bardzo często posługują się nożem lub mieczem⁵.

Modus operandi terrorystów w XXI wieku

W XXI w. terroryści posługują się tymi samymi metodami co ich poprzednicy, dostosowując je do potrzeb i możliwości. Dlatego ich najczęstszy sposób działania to zamachy bombowe, taranowanie pojazdami przechodniów i atakowanie przypadkowych osób nożem.

Zamachy samobójcze

Światowy terroryzm w pierwszych latach XXI w. zdominowany został przez zamachowców samobójców (takimi też byli zamachowcy 11 września 2001 r.). Zamachowcy samobójcy często noszą materiały wybuchowe pod ubraniem (do potocznego języka trafiła nazwa „pas szahida”), w plecakach (jak zamachowcy z Londynu 7 lipca 2005 r.), a nawet chowają je w ramach rowerów. Często, aby wyrządzić jeszcze większe szkody, zamachowcy samobójcy jeżdżą pojazdami wypełnionymi materiałami wybuchowymi.

Współczesna historia zamachów samobójczych jako przemyślanej taktyki działań terrorystów jest stosunkowo krótka – można ją datować od początku lat 80. XX w. Analitycy wskazują na dynamikę wzrostu ich liczby: „Od 1983 r. zamachy samobójcze stały się ulubioną taktyką terrorystyczną grup powstańczych od Sri Lanki przez Czeczenię po Afganistan. Jednym ze wskaźników tej rosnącej preferencji jest liczba ataków, która wzrosła z 1 w 1981 r. do ponad 500 w 2007 r.”⁶.

W społeczeństwach cywilizacji zachodniej te zamachy wywoływały szok, gdyż niezgodne są z dogmatami religii chrześcijańskiej. Jednak

⁴ Jednosieczny nóż o długości 40–45 cm. Współcześnie w języku hiszpańskim *sicario* oznacza płatnego zabójcę, we włoskim i portugalskim zaś mordercę na zlecenie.

⁵ Do mitu sykariuszy nawiązali ultraortodoksyjni Żydzi z powstałej w 2005 r. grupy Sikrikim, atakujący świecką społeczność Izraela.

⁶ Cyt. za: J. Kiras, hasło: „suicide bombing”, *Encyclopedia Britannica*, 13 XI 2019 r., <https://www.britannica.com/topic/suicide-bombing> [dostęp: 28 XI 2021].

dla wyznawców innych religii samobójstwo nie jest zabronione, a przez niewierzących problem ten w ogóle nie jest rozważany (jeśli już, to w kategoriach moralnych). Co więcej, nawet w islamie, który przez wiele lat nie dopuszczał do działalności terrorystycznej kobiet, w pewnym momencie przyzwolono na dokonywanie przez nie zamachów samobójczych (pierwsze takich misji podejmowały się jednak nie muzułmanki, ale Tamilskie Tygrysy; jedna z nich, Thenmozhi Rajaratnam, 21 maja 1991 r. zabiła w takim zamachu b. premiera Indii Rajiva Gandhiego). W Rosji pojawiły się tzw. czarne wdowy (*smiertnice*) – Czeczenki, a w Izraelu – szahidki, Palestynki, członkinie Armii Róż⁷.

Pomimo że dzieci otaczane są w każdej społeczności szczególną opieką, to nierzadko biorą udział w konfliktach zbrojnych lub są wykorzystywane do przeprowadzania zamachów terrorystycznych, w tym samobójczych.

Generalnie liczba zamachów samobójczych stanowiła nikły procent zamachów terrorystycznych. Riaz Hassan w artykule *What Motivates the Suicide Bombers? Study of a comprehensive database gives a surprising answer* podaje informację, iż w latach 1981–2006 dokonano 1200 zamachów samobójczych, co stanowiło zaledwie 4 proc. wszystkich zamachów, przy czym zabitych w nich zostało 14 599 osób, co stanowiło 32 proc. wszystkich ofiar⁸. Dlatego też ze względu na ich spektakularność organizacje terrorystyczne bardzo chętnie wykorzystują tę metodę działania.

Dekapitacja: nowa/stara metoda wojny psychologicznej

Uśmiercanie poprzez ścięcie głowy nie jest pomysłem nowym, a tym bardziej nie wymyślili tej metody islamscy fundamentaliści. Jako sposób wykonania sądowego wyroku śmierci metoda ta znana jest od tysięcy lat. Dekapitacja była stosowana przez władze wobec przeciwników politycznych i pospolitych przestępców w starożytności (w Chinach, w państwach Bliskiego Wschodu), w wiekach średnich (w Europie), w czasach nowożytnych (nadal w Europie), a i dzisiaj kara ta stosowana jest w Arabii Saudyjskiej. Zmieniano tylko narzędzie: mogły to być

⁷ Por. B. Victor, *Army of Roses. Inside the World of Palestinian Women Suicide Bombers*, London 2004.

⁸ R. Hassan, *What Motivates the Suicide Bombers? Study of a comprehensive database gives a surprising answer*, „YaleGlobal”, 3 IX 2009 r. [dostęp: 28 XI 2021].

topór, miecz, gilotyna, ale niezależnie od tego, czym posługiwał się kat, egzekucja była wykonywana publicznie i odgrywała podwójną rolę – zarówno kary za prawdziwe (lub wymaginowane, jak zdarzało się często np. podczas rewolucji francuskiej) zbrodnie, jak i ostrzeżenia dla innych, którym miała uzmysławiać, co może ich czekać, gdy sprzeciwią się władzy.

Do tej metody w XXI w. powrócili islamscy fundamentaliści. Już kilka miesięcy po rozpoczęciu wojny z terroryzmem, 23 stycznia 2002 r., w Pakistanie uprowadzony został amerykański dziennikarz Daniel Pearl, a następnie 1 lutego zabity przez porywaczy. Umieszczony w Internecie film z egzekucji zatytułowano *The Slaughter of the Spy-Journalist, the Jew Daniel Pearl*, a przedstawiał on ostatnie sekundy życia dziennikarza, jego oświadczenie, w którym przyznawał się do swojego żydowskiego pochodzenia (przy czym przez wielu analityków uznane ono zostało za zmanipulowane), oraz scenę dekapitacji. Jego ciało odnaleziono i zidentyfikowano 16 maja. Do uprowadzenia i zabicia Amerykanina przyznała się nieznana do tamtej pory organizacja National Movement for the Restoration of Pakistani Sovereignty, ale pakistańskie władze oskarżyły i aresztowały kilku członków Al-Kaidy, w tym szejka Ahmeda Saeda Omara, który nawet przyznał się do zabójstwa Pearl'a i został skazany na karę śmierci (kary nie wykonano)⁹. Zawsze też powinniśmy pamiętać, że taka sama śmierć spotkała 7 lutego 2009 r. w Pakistanie polskiego geologa Piotra Stańczaka, który kilka miesięcy wcześniej uprowadzony został przez talibów.

Nagrania wideo dekapitacji uprowadzonych przez iracką Al-Kaidę pojawiły się w 2004 r. w Internecie i były też emitowane przez katarską telewizję Al-Dżazira. Egzekutorem miał być lider ugrupowania Abu Musab al-Zarkawi (choć podważali te informacje ludzie go znający), który zastąpił na listach najbardziej groźnych terrorystów Osamę bin Ladena. Al-Zarkawi ponoć osobiście odciął głowę Nicholasowi „Nickowi” Bergowi (7 maja 2004 r.) i Owenowi Eugenowi „Jackowi” Armstrongowi (20 września 2004 r.). Amerykanie 6 czerwca 2006 r. przeprowadzili nalot bombowy na dom al-Zarkawiego, w którym się ukrywał. Al-Zarkawi zginął, a egzekucje uprowadzonych zakładników przestały być metodą

⁹ Szejk Omar odwołał swoje zeznania w 2007 r., kiedy do zabicia Pearl'a przyznał się Chalid Szajch Muhammad.

stosowaną na masową skalę w walce islamskich fundamentalistów z Zachodem, choć sporadycznie się zdarzały.

W 2014 r. za sprawą Państwa Islamskiego światową opinię publiczną zelektryzowało zastosowanie po raz kolejny dekapitacji jako metody nie tylko likwidacji przeciwnika, lecz także zastraszenia i wymuszenia realizacji żądań ugrupowania. Pomiędzy 25 lipca 2014 r. a 10 sierpnia 2015 r. w 24 egzekucjach zamordowano w ten sposób co najmniej 300 osób (zagranicznych dziennikarzy, żołnierzy syryjskich i kurdyjskich, pracowników organizacji humanitarnych, chrześcijańskich uchodźców z Etiopii)¹⁰.

Samotny wilk (ang. *lone wolf*)

Według mediów nową kategorię terrorystów w XXI w. stanowią zamachowcy niebędący członkami jakiegokolwiek ugrupowania, niedziałający na rozkaz jakiegoś swojego dowódcy, nierealizujący żadnego konkretnego, globalnego planu, ale samotnicy, którzy przygotowywali i przeprowadzali zamachy samodzielnie, bez żadnej pomocy z zewnątrz, określane jako samotne wilki. Nic bardziej mylnego – choć oczywiście należy odróżnić atak pojedynczego zamachowca na polityka (w historii, również naszej, było takich wielu, by przypomnieć Michała Piekarskiego, który zaatakował czekaniem króla Zygmunta III Wazę) od zamachu terrorystycznego. Za pierwszych samotnych wilków można uznać zarówno Antoniego Berezowskiego, który 6 czerwca 1867 r. dokonał w Paryżu nieudanego zamachu na cara Aleksandra II, jak i związanych ze środowiskiem anarchistów Sante Giovanni'ego Caserio, zabójcę prezydenta Francji Marie-François Sadi Carnota (24 czerwca 1894, Lyon), oraz Luigiego Lucheni, zabójcę cesarzowej Austrii Elżbiety (10 września 1896 r., Genewa), czy w końcu Leona Czolgosza, który 6 września 1901 r. śmiertelnie postrzelił w Buffalo prezydenta Stanów Zjednoczonych Williama McKinleya.

W drugiej połowie XX w. takich samotnych wilków też było wielu. Do historii terroryzmu przeszli m.in. dwaj Amerykanie – Theodore Kaczynski „Unabomber” i Timothy.

Theodore'a Kaczynskiego być może należałoby zakwalifikować jako reprezentanta nurtu ekologicznego lub, sięgając do pojęć XIX w.,

¹⁰ <https://edition.cnn.com/2015/04/19/africa/libya-isis-executions-ethiopian-christians/> [dostęp: 20 XI 2021].

luddystę, choć sam o sobie pisał, że protestuje przeciwko nowoczesnej technologii¹¹. Przez 17 lat rozsyłał on do polityków, naukowców, szefów korporacji listy-bomby, które zabiły 3 osoby i zraniły 29. Aresztowany został 3 kwietnia 1996 r. i skazany na karę dożywotniego więzienia.

Timothy McVeigh głosił skrajnie prawicowe poglądy, uznawał rząd w Waszyngtonie za okupacyjny (ZOG – *Zionist Occupation Government*). Dokonał zamachu bombowego na budynek władz federalnych w Oklahoma City (19 kwietnia 1995 r.), w którego wyniku zginęło 168 osób. Został aresztowany i skazany na karę śmierci.

Samotnym wilkiem był również Austriak Franz Fuchs, który w latach 1993–1997 z pobudek ksenofobicznych jako członek Salzburger Eidgenossenschaft – Bajuwarische Befreiungsarmee (Konfederacja Salzburska – Bawarska Armia Wyzwoleńcza) rozsyłał listy-pułapki bombowe do polityków (m.in. burmistrza Wiednia Helmuta Zilka), polityków Partii Zielonych czy działaczy organizacji humanitarnych. Został aresztowany, osądzony i w 1999 r. skazany na karę dożywotniego więzienia (26 lutego 2000 r. popełnił samobójstwo).

W XXI w. samotne wilki atakują głównie przypadkowe ofiary, choć robią to, jak mówią, w imię jakiejś idei. Najbardziej spektakularnego, tragicznego w skutkach zamachu dokonał 22 lipca 2011 r. Norweg Anders Behring Breivik¹², wyznający skrajnie prawicowe poglądy. Napisał i w dniu zamachu opublikował w sieci manifest *2083 – A European Declaration of Independence* (2083 – Europejska Deklaracja Niepodległości), będący kompilacją tekstów rasistowskich, ksenofobicznych, antyfeministycznych, islamofobicznych, ale i wprost zaczerpniętych z manifestu Theodore’a Kaczynskiego. Breivik najpierw dokonał zamachu bombowego w Oslo na siedzibę premiera (zginęło 8 osób), a następnie przeniósł się na wyspę Utøya, na której z broni palnej zmasakrował uczestników obozu młodzieżówki norweskiej Partii Pracy. Zginęło 69 osób. Aresztowany, pomimo wielu wątpliwości co do jego stanu umysłowego, Breivik uznany został za poczytalnego i skazany na najwyższy możliwy wymiar kary, czyli 21 lat więzienia (z możliwością nieograniczonego jego przedłużania).

¹¹ Swoje poglądy przedstawił w manifestie *Industrial Society and Its Future*, opublikowanym po raz pierwszy 19 IX 1995 r. przez dzienniki „The New York Times” i „The Washington Post”.

¹² W czerwcu 2017 r. zmienił nazwisko na Fjotolf Hansen.

W zasadzie można by potraktować ten przypadek jak jeden z wielu ataków dokonanych przez osoby zaburzone psychicznie (u Breivika zdiagnozowano m.in. zaburzenia urojeniowe oraz narcystyczne zaburzenia osobowości – uważał się za regenta Norwegii). Do takich należało choćby ostrzelanie 1 października 2017 r. przez Stephena Paddocka uczestników koncertu muzyki country odbywającego się pod kasynem Luxor Las Vegas – zginęło wówczas 60, a rany odniosło 411 osób. W kinie Century 16 Theater w miejscowości Aurora w stanie Kolorado podczas premiery filmu *Mroczny rycerz powstaje* James Holmes 20 lipca 2012 r. zranił z broni palnej 58 osób. Te ataki nie były jednak zamachami terrorystycznymi. To zaś, że Breivik, jak sam przyznał, dokonał zamachów z pobudek politycznych, oraz jego zachowanie podczas procesu (wykonywanie gestu faszystowskiego pozdrowienia) pozwala zakwalifikować czyn jako terrorystyczny.

Wątpliwości takich nie budzą zamachy przeprowadzone przez wyznawców islamu, którzy, choć niezwiązani z żadnym z ugrupowań dżihadystycznych, swoje indywidualne akcje przeprowadzali, akcentując podczas nich swoje wyznanie wiary (*Allah akbar*).

Na przykład Wielka Brytania stała się w 2017 r. miejscem dwóch zamachów przeprowadzonych przez fanatycznych wyznawców islamu, z których jeden może być przypisany samotnemu wilkowi. Pięćdziesięciodwuletni obywatel brytyjski Khalid Masood¹³ 22 marca wjechał prowadzonym przez siebie samochodem na chodnik Westminster Bridge i Bridge Street, ranił ponad 50 osób (w tym 4 śmiertelnie), a następnie rozbił pojazd na ogrodzeniu pałacu Westminster. Wysiadł, przedostał się na dziedziniec Parlamentu, gdzie śmiertelnie ranił policjanta. Chwilę potem został zastrzelony.

Broń chemiczna w rękach terrorystów

Członkowie japońskiej sekty buddyjskiej Aum shinri-Kyō (Najwyższa Prawda) 20 marca 1995 r. dokonali przy użyciu sarinu, gazu bojowego, zamachu terrorystycznego w tokijskim metrze. W jego wyniku zginęło 13 osób, skutki zatrucia gazem odczuło około 6 tys. (wiele z tych osób do

¹³ T. Batchelor, *Khalid Masood. London attacker has no links to Isis or al-Qaeda, says Met Police*, „Independent”, 17 III 2017, <https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/khalid-masood-london-attack-isis-al-qaeda-no-links-police-a7652696.html> [dostęp: 27 XII 2021].

dzisiaj choruje, a nawet jest nadal hospitalizowanych). Był to najbardziej znany, najbardziej tragiczny w skutkach zamach terrorystyczny dokonany przy użyciu broni chemicznej i nierzadko przedstawiany jako pierwszy w historii, a później, z perspektywy czasu, jako jedyny taki zamach. Choć medialnie taka informacja była (i jest nadal) bardzo atrakcyjna i nośna, to nie jest ona zgodna z prawdą. Aum pierwszą próbę zastosowania sarinu przeprowadziła dziewięć miesięcy wcześniej, 27 czerwca 1994 r. w dzielnicy Kita-Fukashi miasta Matsumoto w prefekturze Naganō. Rozpylony tam gaz spowodował śmierć siedmiu i poważne zatrucie ponad 200 mieszkańców miasta¹⁴. Amerykańskie źródła podają, powołując się przy tym na zeznania członków Aum sądzonych w procesach po zamachu w 1995 r., że sekta pomiędzy rokiem 1990 a 1995 przeprowadziła 17 zamachów lub ich prób przy użyciu broni chemicznej i biologicznej: czterokrotnie sarinu, również cztery razy gazu VX (silnie trującego fosforo- i siarkoorganicznego związku chemicznego typu fosfonianu) oraz fosgenu i cyjanku sodu, a ponadto czterech bakterii węglika i trzech toksyny botulinowej (jadu kielbasianego)¹⁵. Współcześnie po broń chemiczną sięgają grupy fundamentalistów islamskich.

Już w 2004 r. amerykańskie służby specjalne alarmowały o możliwości dokonania na terytorium Stanów Zjednoczonych zamachu, do którego terroryści mogą użyć broni chemicznej, wskazywali nawet konkretnie na chlor, o wiele łatwiej dostępny niż inne trujące gazy (choćby użyty przez Aum sarin), a mogący przynieść porównywalne jak one skutki¹⁶. Związane to było z pożarem zbiorników z chlorem w Atlancie (25 maja 2004 r.), które spowodowało skażenie przez toksyczną chmurę 5 mil² (13 km²) przedmieść miasta Conyers i konieczność ewakuacji około 10 tys. mieszkańców. Hospitalizowanych było 9 osób z objawami zatrucia gazem¹⁷. Ekspertcy zwracali przy tym uwagę, że wprawdzie

¹⁴ Informacje na ten temat zob. m.in.: D.E. Kaplan, A. Marshall, *The Cult at the End of the World*, New York 1996, s. 137–146; D.W. Brackett, *Holy terror. Armageddon in Tokyo*, New York 1996, s. 27–43.

¹⁵ *Al Qaeda and the Threat of Chemical and Biological Weapons*, Stratfor Global Intelligence, 4 XII 2004 r., <https://www.stratfor.com/analysis/al-qaeda-and-threat-chemical-and-biological-weapons> [dostęp: 20 III 2015].

¹⁶ *Chlorine as a Weapon?*, Stratfor Global Intelligence, 28 V 2004 r., <https://www.stratfor.com/analysis/chlorine-weapon> [dostęp: 16 III 2015].

¹⁷ *Chlorine-tinged cloud of smoke forces evacuations east of Atlanta*, Associated Press, 25 V 2004 r., <https://www.accessnorthga.com/detail.php?n=168143> [dostęp: 22 III 2015].

ze względu na jego powszechne stosowanie do oczyszczania wody łątwo chlor zdobyć (choćby np. dokonując napadu na transportujące go cysterny samochodowe czy kolejowe), to jednak jest on równie groźny dla zaatakowanych, jak i tych, którzy chcą się nim posłużyć jako bronią. Amerykańscy analitycy nie brali pod uwagę, że dla zamachowca samobójcy nie stanowiłoby to przeszkody.

Autorzy przytaczanej analizy zwracają uwagę na potencjalne zagrożenie, ale przyznają, że Al-Kaida preferuje wykorzystywanie klasycznych ładunków wybuchowych, jak np. w Madrycie, ze względu na ich większą skuteczność niż broń chemiczna (w Madrycie zginęły 193 osoby, w Tokio – 13). Są one ponadto tańsze w produkcji: koszt skonstruowania ładunków zdetonowanych w Madrycie szacowano na 10 tys. dolarów wobec milionów dolarów zaangażowanych przez Aum w jej program CBW¹⁸. I z tego też powodu prawdopodobieństwo użycia broni chemicznej przez terrorystów, podobnie jak i innych rodzajów broni masowego zniszczenia (zagłady), np. broni atomowej, jest raczej teoretyczne, a nie realne.

W opublikowanej w 2010 r. pracy Rolfa Mowatt-Larssena *Al Qaeda Weapons of Mass Destruction Threat: Hype or Reality? A Timeline of Terrorists' Efforts to Acquire WMD*¹⁹ znaleźć można informacje o przygotowaniach Al-Kaidy do produkcji broni masowego zniszczenia, głównie atomowej, ale również chemicznej i biologicznej. Już przed zamachami 11 września 2001 r. Midhat al-Mursi (pseud. Abu Khabab) organizował w Afganistanie szkolenia członków organizacji w użyciu takiej broni, na przełomie lat 2002 i 2003 zaś Abu Musab al-Zarkawi, zastępca Bin Ladena, planował dokonanie w Europie zamachów przy użyciu rycyny i cyjanku. Grupa działająca w Bahrajnie przygotowywała w tym samym czasie specjalne urządzenie (arab. *mobtaker*, wynalazek), za pomocą którego chciała rozpylić w nowojorskim metrze cyjanowodór.

Rok 2007 przyniósł serię zamachów w Iraku, w których użyto bomb wypełnionych chlorem. W trzech atakach 16 marca (dwóch w okolicach Faludży oraz w pobliżu Ar-Ramadi) zginęło 8 osób (w tym 6 żołnierzy

¹⁸ *Al Qaeda and the Threat of Chemical and Biological Weapons*, Stratfor Global Intelligence, 4 XII 2004 r., <https://www.stratfor.com/analysis/al-qaeda-and-threat-chemical-and-biological-weapons> [dostęp: 20 III 2015].

¹⁹ R. Mowatt-Larssen, *Al Qaeda Weapons of Mass Destruction Threat. Hype or Reality? A Timeline of Terrorists' Efforts to Acquire WMD*, Belfer Center for Science and International Affairs, Harvard Kennedy School, Cambridge 2010, <http://belfercenter.ksg.harvard.edu/files/al-qaeda-wmd-threat.pdf> [dostęp: 22 III 2015].

amerykańskich), a kilkaset zostało rannych²⁰. Ponownie w pobliżu Ar-Ramadi 6 kwietnia zdetonowanie wyładowanej trotylem i zbiornikami z chlorem ciężarówka spowodowało śmierć 27 osób (był to już dziewiąty tego typu zamach w pobliżu Ar-Ramadi)²¹. Wypełniony pojemnikami z chlorem samochód 3 czerwca wysadzony został w powietrze w odległości 200 metrów od wjazdu na teren amerykańskiej bazy w Bakubie (stolicy prowincji Dijala), powodując zatrucie gazem ponad 60 żołnierzy.

Interesujące jest to, że jeszcze PRZED tą serią zamachów analitycy Stratfor zadawali pytanie: *Chemical Strikes – the Beginning of a Trend?*²². W irackim Ar-Ramadi bowiem 30 stycznia eksplodowała ciężarówka wyładowana pojemnikami z chlorem, a 20 lutego w położonym na północ od Bagdadu Al-Tadzi doszło do podobnego ataku. Zdarzenia te nie zostały odnotowane przez media, ponieważ nie pociągnęły za sobą żadnych ofiar, ale pozwoliły autorom sformułować kilka ogólnych wniosków dotyczących potencjalnego wykorzystywania chloru w zamachach terrorystycznych. Końcowy był w sumie optymistyczny: choć faktycznie chlor może znaleźć zastosowanie przy produkcji bomb, to jednak ze względu na małą skuteczność jako środek śmiertcionośny i „niesterowalność” powstałą w wyniku jego rozpylenia trującą chmurą nie będzie stanowił realnego zagrożenia.

A jednak po kilku latach po chlor sięgnęła kolejna organizacja terrorystyczna: Państwo Islamskie. ISIS wykorzystало prawdopodobnie ładunki z chlorem 15 września 2014 r. w położonej na północ od Bagdadu miejscowości Duluja, walczący zaś z nim na terytorium Iraku i Syrii Kurdowie oskarżają je o co najmniej dwukrotne użycie bomb z chlorem przeciwko peszmergom (bojownikom kurdyjskim): 23 stycznia i 14 marca 2015 r. Gen. Aziz Waisi, komendant oddziałów żandarmerii wojskowej Zervani, w udzielonym 16 marca 2015 r. wywiadzie uzupełnił te informacje o jeszcze jedną, mówiąc o użyciu przez ISIS chloru w walkach

²⁰ *Iraq. Chlorine Attacks Kill 8, Injure Hundreds*, Stratfor Global Intelligence, 16 III 2007 r., <https://www.stratfor.com/situation-report/iraq-chlorine-attacks-kill-8-injure-hundreds> [dostęp: 16 III 2015].

²¹ *Iraq. Chlorine Truck Bomb Kills 27*, Stratfor Global Intelligence, 6 IV 2007 r., <https://www.stratfor.com/situation-report/iraq-chlorine-truck-bomb-kills-27> [dostęp: 16 III 2015].

²² *Geopolitical Diary: Chemical Strikes – the Beginning of a Trend?*, Stratfor Global Intelligence, 21 II 2007 r., <https://www.stratfor.com/geopolitical-diary/geopolitical-diary-chemical-stikes-begining-of-a-trend> [dostęp: 20 III 2015].

w górskim regionie Sindżar²³. Być może to w konsekwencji styczniowego wydarzenia 24 stycznia Amerykanie zaatakowali przy użyciu dronów konwój samochodów jadący szosą w pobliżu Mosulu i zabili Abu Malika, głównego konstruktora bomb chemicznych dla ISIS.

Terroryzm XXI wieku – nowa era?

Trzymając się definicji terroryzmu jako zmiennej w miejscu i czasie metody walki służącej osiągnięciu celów politycznych, należy odpowiedzieć na pytanie: czy dziś mamy do czynienia z kolejną jego generacją (falą)? Odpowiedzi jednoznacznej nie można jednak udzielić, bo gra polityczna, w której wykorzystywany jest terroryzm, nie jest zero-jedynkowa. Jeśli bowiem terroryzm miałby być nadal uważany za metodę stosowaną wyłącznie przez jednostki (grupy) antypaństwowe, to oczywiście nie mamy do czynienia z jakimś nowym zjawiskiem. Jeśli jednak przychylimy się do twierdzenia, że terroryzm może być stosowany również przez instytucje państwa, to należałoby zweryfikować dotychczasowe podejście formalnoprawne i uznać, że mamy do czynienia, podobnie jak z wojną, z kolejną jego generacją (falą).

W większości dotychczasowych prób definiowania terroryzmu podkreślano, że warunkiem sine qua non uznania jakiegoś działania za terrorystyczne (a przynajmniej za zagrożenie) jest użycie przemocy fizycznej, a począwszy od 1937 r. (konwencji genewskiej), że ma ono charakter antypaństwowy²⁴. Takie wynikające z politycznej kalkulacji regulacje prawne pozwalały rządzącym na legitymizację zwalczania nie tylko rzeczywistego zagrożenia przestępczością terrorystyczną o podłożu politycznym, ale po prostu zwalczania opozycji. Jakikolwiek próby innego umiejscowienia terroryzmu w systemie prawnym skazane były na niepowodzenie,

²³ *Update 3-Kurds report more chlorine attacks, Iraq pauses Tikrit offensive*, Reuters, 16 III 2015 r., <http://www.reuters.com/article/2015/03/16/mideast-crisis-iraq-idUSL6N0W110A20150316> [dostęp: 20 III 2015].

²⁴ Artykuł 2 *Konwencji o Zapobieganiu i Przeciwdziałaniu Terroryzmowi* z 16 XI 1937 r. za „akt terroryzmu” uznawał „akt kryminalny wymierzony w państwo z intencją lub nadzieją na wytworzenie stanu strachu w umysłach pojedynczych osób, grup osób lub całego społeczeństwa”. Cyt. za: *Convention for the Prevention and Punishment of Terrorism. Opened for Signature AT Geneva, November 16, 1937*, w: *Control of Terrorism. International Documents*, Y. Alexander, M.B. Browne, A.S. Nanes (red.), przedm. R.S. Cline, New York 1979, s. 20–21.

a czasami wręcz na oskarżenia osób proponujących takie rozwiązania o popieranie terroryzmu. Dopiero w ostatnich latach pojawiło się nowe spojrzenie na problematykę terroryzmu, w którym dostrzeżono nie tylko jego antypaństwowy charakter. W wydanej w 2012 r. *Encyclopedia of Applied Ethics*²⁵ w haśle „Terrorism” jej autorzy piszą m.in.:

Terrorism is defined as a destructive method of political action which uses violence to cause fear for political ends. While some political goals may be achieved only through the use of terrorism, terrorists often kill or injure noncombatants or the innocent in order to maximize terror and to seek widespread publicity for their actions. Contemporary terrorism is often conceived in terms of war. While terrorism may be perpetrated by individuals against a state, states can enact policies of terrorism against their own citizens or subjects of another nation or country²⁶.

W drugiej połowie XX w. kraje Europy Zachodniej mierzyły się z terroryzmem separatystycznym (Wielka Brytania – Irlandzkiej Armii Republikańskiej, IRA, Hiszpania – Kraju Basków i Wolności, ETA) oraz o podłożu ideologicznym (lewicowym i prawicowym). Na lata 70. i 80. przypada apogeum działalności takich ugrupowań, jak: Frakcja Czerwonej Armii czy Wehrsportgruppe Hoffmann w RFN, Czerwone Brygady czy Ordine Nero (Czarny Porządek) we Włoszech i wielu innych. Nie było w tamtych latach państwa z kręgu cywilizacji zachodniej, którego bezpieczeństwo nie byłoby zagrożone terroryzmem. Po zamachach z 11 września 2001 r. społeczeństwa państw Zachodu zostały zastraszone przez terroryzm islamskich fundamentalistów. Ale nie dlatego, że wtedy ten się narodził (na Bliskim Wschodzie organizacje islamskie, m.in. Bractwo Muzułmańskie, Hamas, Hezbollah, odwołujące się do dżihadu

²⁵ *Encyclopedia of Applied Ethics. Second Edition*, R. Chadwick, D. Callahan, P. Singer (red.), Oxford 2012.

²⁶ „Terroryzm jest definiowany jako destrukcyjna metoda działania politycznego, która wykorzystuje przemoc do wywoływania strachu dla [osiągnięcia] celu politycznego. Podczas gdy niektóre cele polityczne można osiągnąć tylko za pomocą terroryzmu, terroryści często zabijają lub ranią osoby niebiorące udziału w walce lub niewinne w celu maksymalizacji terroru i uzyskania szerokiego rozgłosu swoich działań. Współczesny terroryzm jest często pojmowany w kategoriach wojny. Podczas gdy terroryzm może być popełniany przez jednostki przeciwko państwu, państwa mogą wprowadzać politykę terroryzmu przeciwko własnym obywatelom lub poddanym innego narodu lub kraju” (tłum. aut.).

istniały i działały od dziesięcioleci), ale dlatego, że niejako zapukał bezpośrednio do ich drzwi. Do tamtego czasu Europejczycy i Amerykanie dowiadywali się co najwyżej z mediów o zamachach przeprowadzanych np. w Bejrucie na ambasadę Stanów Zjednoczonych (18 kwietnia 1983 r. – zginęły 63 osoby), koszary wojsk amerykańskich i francuskich (23 października 1983 r. – zginęło 241 żołnierzy amerykańskich i 58 francuskich, w sumie śmierć poniosło 299 osób) czy innych, jeśli zamachy dotyczyły obywateli ich krajów. Zamachy na wszystkich pozostałych były co najwyżej odnotowywane, a czasami zupełnie pomijane w serwisach informacyjnych. Jednak 11 września 2001 r. przekonali się, że zamachy terrorystyczne ze strony islamskich fundamentalistów zagrażają im bezpośrednio, i kolejne lata dobitnie to udokumentowały. Od tego też dnia i wypowiedzenia przez prezydenta Stanów Zjednoczonych George'a W. Busha wojny terrorystom wszystkie zamachy terrorystyczne, niezależnie od tego, w którym zakątku świata były dokonywane, przypisywano Al-Kaidzie. A z Al-Kaidą powiązane miały być inne organizacje fundamentalistów islamskich (szacunkowe dane mówiły nawet o kilkudziesięciu ugrupowaniach²⁷) działające w kilkudziesięciu państwach²⁸.

²⁷ Według Departamentu Stanu USA przed atakiem 11 IX 2001 r. ugrupowaniami współpracującymi z Bazą były: Komitet Doradczy ds. Reform (Sudan/Afganistan), Asbat al-Ansar (Liban), Ansar al-Islam/Bojownicy Islamu (iracki Kurdystan), Harakat ul-Ansar/Mudżahedin (Pakistan), Al-Badar (Pakistan), Zbrojna Grupa Islamska/GIA (Algieria), Grupa Saafi na rzecz Prozelityzmu i Walki/GPSD (Algieria), Talaa'l al-Fateh (Egipt), Groupe Roubaix (Francja), Harakat ul Jihad (Pakistan), Jaish Mohammed (Pakistan), Jamiat Ulema-e-Pakistan (Pakistan), Jamiat Ulema-e-Islam (Pakistan), Hezbollah (Liban), Hezb ul-Mujahideen/Partia Świętych Wojowników (Pakistan), Al-Gama'a al-Islamiyya (Egipt), al-Hadith (Pakistan), Hamas (Autonomia Palestyńska), Bayt al-Imam (Jordania), Islamska Święta Wojna (Autonomia Palestyńska), Islamski Ruch Uzbekistanu (Uzbekistan), al-Jihad (Bangladesz), al-Jihad (Egipt), grupa al-Jihad (Jemen), Laskar e-Toiba (Pakistan), Libańska Liga Partyzancka (Liban), Libijska Grupa Islamska (Libia), Islamski Front Wyzwolenia Moro (Filipiny), Ruch Partyzancki (Kaszmir), Abu Sajjaf (Filipiny), Al-Ittihad al-Islamiya/Jedność Islamu (Somalia), Dżemaja Islamiya (Indonezja), Związek Ulemów Afganistanu (Afganistan) – dane za: Y. Alexander, M.S. Swetnam, *Siewcy śmierci. Osama bin Laden i inni szefowie al-Qaidy*, tłum. J. Kozłowski, Warszawa 2001, s. 49 i źródła własne.

²⁸ Bliski Wschód – Egipt, Irak, Iran, Izrael, Jordania, Kuwejt, Liban, Maroko, Autonomia Palestyńska, Arabia Saudyjska, Sudan, Syria, Tunezja, Turcja, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Jemen; Azja – Afganistan, Bangladesz, Chiny, Indie (Kaszmir), Indonezja, Malezja, Myanmar, Pakistan, Filipiny; Europa – Albania, Belgia, Bośnia i Hercegowina, Chorwacja, Dania, Francja, Niemcy, Włochy, b. Jugosławia (Kosowo), Luksemburg, Holandia, Hiszpania, Szwecja, Szwajcaria, Wielka Brytania; Wspólnota Niepodległych Państw (b. ZSRR) – Azerbejdżan, Federacja Rosyjska, Czeczenia,

Kamieniami milowymi w historii zamachów w Europie w XXI w. i przypisywanych Al-Kaidzie stały się zamachy z 11 kwietnia 2004 r. w Madrycie, w których zginęły 193 osoby, a ponad 2 tys. zostało rannych, oraz wymierzone w system transportu publicznego skoordynowane zamachy samobójcze w Londynie z 7 lipca 2005 r., w których zginęły 52 osoby, a ponad 700 zostało rannych. Potem co prawda nastąpiło kilka lat przerwy w atakowaniu przez islamskich terrorystów Europy, ale wraz ze wzrostem w siłę Państwa Islamskiego przyszła ich kolejna fala. To wówczas doszło we Francji do zamachu 7 stycznia 2015 r. na redakcję satyrycznego czasopisma „Charlie Hebdo” (jako odwet za zamieszczenie karykatur Mahometa, zginęło 12 osób) oraz zamachów 13 listopada tego roku w Paryżu, które spowodowały śmierć 130 osób i obrażenia ponad 350 (pod względem jednorazowej liczby ofiar największego zdarzenia we Francji od czasów II wojny światowej)²⁹. W 2016 r. Europejczykami wstrząsnęły kolejne zamachy: 22 marca 2016 r. w Belgii – dwa w porcie lotniczym Bruksela w Zaventem i jeden przy stacji metra Maelbeek/Maalbeek w Brukseli (bomby zabiły 35 i zraniły 316 osób), 14 lipca zaś w Nicei. Tam Mohamed Lahouaiej-Bouhlel wjechał w tłum spacerujący po Promenadzie Anglików, zabijając 86 i raniąc 458 osób. Później zamachów na mniejszą skalę było wiele, choć od początku 2020 r. ich liczba spadła. Nie stało się tak w wyniku działań kontrterrorystycznych, ale pandemii koronawirusa COVID-19, która sprawiła potencjalnym terrorystom problemy choćby logistyczne. Czy to oznacza, że zagrożenie zamachami terrorystycznymi zmalało? (bo o całkowitym zniknięciu nie może być mowy). Z perspektywy europejskiej może taką tezę dałoby się postawić, ale już dla innych regionów świata wydaje się ona fałszywa. Co prawda dostępne źródła nie uwzględniają jeszcze zbiorczych danych z lat 2020–2021, ale śledząc doniesienia agencji informacyjnych, nie obserwuje się jakichś radykalnych spadków liczby zamachów. W przeszłości zdarzały się takie lata, że liczba ta spadała o 50 proc. w stosunku do lat wcześniejszych (np. wg Statista w 2012 r. dokonano 6771 zamachów,

Tadżykistan, Uzbekistan; Afryka – Algieria, Komory, Dżibuti, Erytrea, Etiopia, Kenia, Libia, Mauretania, Nigeria, Senegal, Somalia, Republika Południowej Afryki, Sudan, Tanzania, Uganda, Zair; Ameryka Północna i Południowa – Kanada, Stany Zjednoczone Ameryki, Argentyna, Brazylia, Paragwaj, Urugwaj – w sumie 67 (!) państw – dane za: Y. Alexander, M.S. Swetnam, *Siewcy śmierci...*, s. 50.

²⁹ Opis zamachów zob. np. <https://www.britannica.com/event/Paris-attacks-of-2015> [dostęp: 20 III 2015].

a w 2006 r. – 14 371), co i tak nie napawa optymizmem. Można też zaobserwować terytorialne czasowe przesunięcia częstotliwości dokonywania zamachów, ale w XXI w. nadal najbardziej zagrożonymi obszarami są Bliski Wschód, Afryka Północna, Sahel, subkontynent indyjski.

W opublikowanym we wrześniu 2018 r. przez Departament Stanu rocznym raporcie o terroryzmie (*Country Reports on Terrorism 2017*³⁰) można znaleźć taką informację:

Pomimo naszych sukcesów terrorystyczny krajobraz stał się w 2017 r. bardziej złożony. ISIS, Al-Kaida i ich partnerzy okazali się odporni, zdeterminowani i zdolni do przystosowania się, a także dostosowali się do zwiększonej presji antyterrorystycznej w Iraku, Syrii, Afganistanie, Libii, Somalii, Jemenie i wszędzie indziej. [Organizacje terrorystyczne] stały się bardziej rozproszone i tajne, zaczęły korzystać z Internetu, by zainspirować ataki swoich wyznawców na odległość, i w rezultacie stały się mniej podatne na konwencjonalne działania wojskowe. Co więcej, powrót lub przybycie nowych bojowników biorących udział w walkach za granicą przyczyniły się do wzrostu liczby doświadczonych, rozwiniętych i połączonych sieci terrorystycznych, które mogą planować i przeprowadzać ataki³¹.

Kilka miesięcy później, zupełnie nie biorąc pod uwagę ostrzeżeń ekspertów, na potwierdzenie sukcesów w wojnie z terroryzmem i pokonaniu ISIS prezydent Stanów Zjednoczonych Donald Trump zapowiedział wycofanie wojsk amerykańskich z Syrii i Iraku³², co rzecz jasna spotkało się z falą krytyki i poskutkowało symboliczną rezygnacją generała Jamesa Mattisa ze stanowiska sekretarza obrony. Analitycy Departamentu Stanu w cytowanym raporcie przestrzegali, że ISIS mimo utraty terytorium nie zaniechało działalności. Sięgnęło przy tym po nowe metody polegające na wykorzystywaniu swoich sympatyków rozsianych po całym świecie i stosowaniu niekonwencjonalnych technik przeprowadzania zamachów.

³⁰ *Country Report on Terrorism 2017*, United States Department of State Publication, Bureau of Counterterrorism, Washington 2018.

³¹ Tamże, s. 8.

³² Plany te potwierdził już w 2021 r. prezydent Joe Biden.

Grupa zachęcała sympatyków, żeby użyli wszelkiej dostępnej broni – np. dużych pojazdów – przeciwko miękkim celom i przestrzeni publicznej. Coraz częściej odpowiedzialność za podejmowanie decyzji, gdzie, kiedy i jak dokonać zamachu, rozpraszała się na rodzimych terrorystów zainspirowanych lub wydelegowanych przez ISIS do prowadzenia operacji daleko od strefy działań wojennych. W 2017 r. obserwowaliśmy takie ataki w Manchesterze w Wielkiej Brytanii; w Barcelonie w Hiszpanii; na Synaju w Egipcie; w Marawi na Filipinach; w Nowym Jorku i w wielu innych miejscach³³.

Podobnie zagrożenia ze strony ISIS zdefiniowano w kolejnym raporcie Departamentu Stanu:

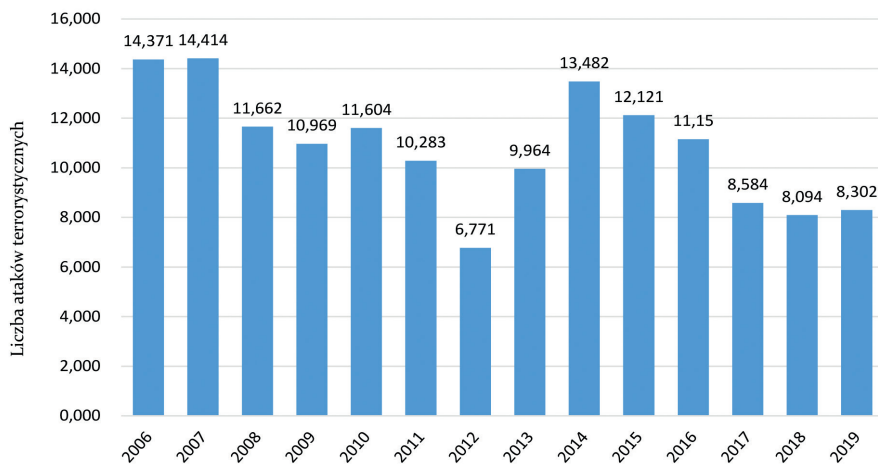
W 2019 r. Europa nadal borykała się z wieloma zagrożeniami i niepokojami terrorystycznymi (...). Pomimo całkowitej utraty terytorium geograficznego ISIS nadal działało, podżegając do ataków na symboliczne cele europejskie i przestrzeń publiczną oraz rekrutując osoby z krajów europejskich. Większość tych incydentów miała miejsce w Europie Zachodniej i Rosji i polegała na prostych akcjach przeprowadzonych łatwymi do wykonania metodami z użyciem do zranienia lub zabicia pieszych powszechnie dostępnych narzędzi i pojazdów³⁴.

I nic nie wskazuje na to, by zagrożenie zamachami terrorystycznymi ze strony środowisk dżihadystycznych miało w trzeciej dekadzie XXI w. zmaleć.

³³ Tamże.

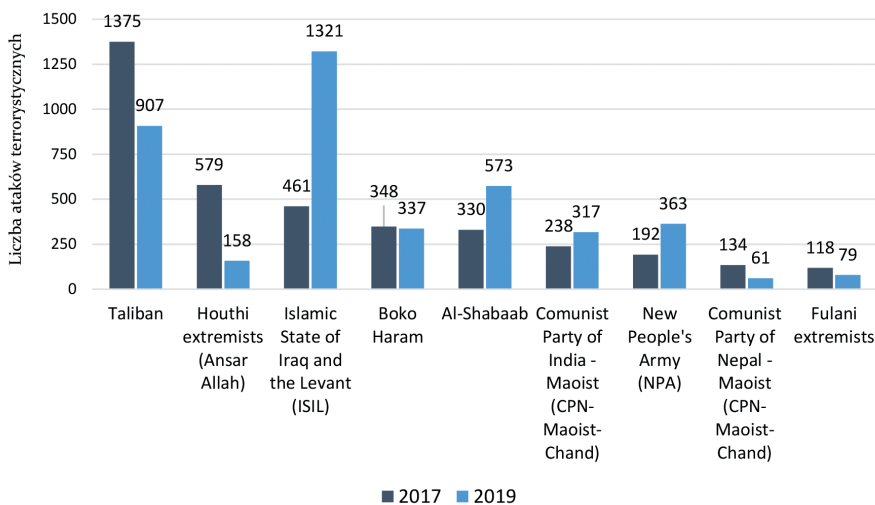
³⁴ *Country Reports on Terrorism 2019*, United States Department of State Publication, Bureau of Counterterrorism, Washington 2019, s. 60.

Postscriptum (statystyki)

Wykres 1. Liczba zamachów terrorystycznych na świecie (lata 2006–2019).

Źródło: <https://www.statista.com/statistics/202864/number-of-terrorist-attacks-worldwide/>.

Wykres 2. Najbardziej aktywne grupy przeprowadzające zamachy na świecie w 2019 r. według liczby zamachów.

Źródło: <https://statista.com/statistics/937553/terrorism-most-active-perpetrator-groups-worldwide/>.

Bibliografia

Alexander Y., Swetnam M.S., *Siewcy śmierci. Osama bin Laden i inni szefowie al-Qaidy*, tłum. J. Kozłowski, Warszawa 2001.

Brackett D.W., *Holy terror. Armageddon in Tokyo*, New York 1996.

Country Report on Terrorism, United States Department of State Publication, Bureau of Counterterrorism, Washington, 2005–2019.

Encyclopedia of Applied Ethics. Second Edition, R. Chadwick, D. Callahan, P. Singer (red.), Oxford 2012.

Convention for the Prevention and Punishment of Terrorism. Opened for Signature AT Geneva, November 16, 1937, w: Control of Terrorism. International Documents, Y. Alexander, M.B. Browne, A.S. Nanes (red.), przedm. R.S. Cline, New York 1979.

Fukuyama F., *Koniec historii*, tłum. T. Bieroń, M. Wichrowski, Poznań 1996.

Hassan R., *What Motivates the Suicide Bombers? Study of a comprehensive database gives a surprising answer*, „YaleGlobal”, 3 VIII 2009 r.

Kaplan D.E., Marshall A., *The Cult at the End of the World*, New York 1996.

Karolczak K., *Terroryzm. Nowy paradygmat wojny w XXI wieku*, Warszawa 2010.

Karolczak K., *Terroryzm i polityka. Lata 2009–2013*, Warszawa 2014.

Laqueur W., *Terrorism*, London 1980.

Laqueur W., *The New Terrorism. Fanaticism and the Arms of Mass Destruction*, London 2001.

Patterns of Global Terrorism, United States Department of State Publication, Bureau of Counterterrorism, Washington, 2001–2004.

Victor B., *Army of Roses. Inside the World of Palestinian Women Suicide Bombers*, London 2004.

Źródła internetowe

Al Qaeda and the Threat of Chemical and Biological Weapons, Stratfor Global Intelligence, 4 XII 2004 r., <https://www.stratfor.com/analysis/al-qaeda-and-threat-chemical-and-biological-weapons> [dostęp: 20 III 2015].

Chlorine as a Weapon?, Stratfor. Global Intelligence, 28 V 2004 r., <https://www.stratfor.com/analysis/chlorine-weapon> [dostęp: 16 III 2015].

Chlorine-tinged cloud of smoke forces evacuations east of Atlanta, Associated Press, 25 V 2004 r., <https://www.accessnorthga.com/detail.php?n=168143> [dostęp: 22 III 2015].

Geopolitical Diary. Chemical Strikes – the Beginning of a Trend?, Stratfor Global Intelligence, 21 II 2007 r., <https://www.stratfor.com/geopolitical-diary/geopolitical-diary-chemical-strikes-beginning-of-a-trend> [dostęp: 20 III 2015].

Iraq: Chlorine Attacks Kill 8, Injure Hundreds, Stratfor Global Intelligence, 16 III 2007 r., <https://www.aljazeera.com/> [dostęp: 16 III 2015].

<https://www.bbc.com/news/world>.

<https://edition.cnn.com/>.

<https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-statistics/crime-areas/terrorism>.

<https://www.reuters.com/>.

<https://www.stratfor.com/situation-report/iraq-chlorine-attacks-kill-8-injure-hundreds> [dostęp: 16 III 2015].

Iraq. Chlorine Truck Bomb Kills 27, Stratfor Global Intelligence, 6 IV 2007 r., <https://www.stratfor.com/situation-report/iraq-chlorine-truck-bomb-kills-27> [dostęp: 16 III 2015].

Kiras J., hasło „suicide bombing”, w: *Encyclopedia Britannica*, 13 XI 2019 r., <https://www.britannica.com/topic/suicide-bombing> [dostęp: 28 XI 2021].

Mowatt-Larssen R., *Al Qaeda Weapons of Mass Destruction Threat: Hype or Reality? A Timeline of Terrorists' Efforts to Acquire WMD*, Cambridge 2010, <http://belfercenter.ksg.harvard.edu/files/al-qaeda-wmd-threat.pdf> [dostęp: 22 III 2015].

Update 3-Kurds report more chlorine attacks, Iraq pauses Tikrit offensive, Reuters, 16 III 2015 r., <http://www.reuters.com/article/2015/03/16/mideast-crisis-iraq-idUSL6N0WI10A20150316> [dostęp: 20 III 2015].